

УДК 343.98

Вашук О.П., к.ю.н., доцент кафедри криміналістики НУ «ОЮА»

Можливості використання невербальної інформації при проведенні допиту

В статті розглядаються теоретичні питання використання невербальної інформації на різних етапах проведення допиту. Визначаються фактори, що обумовлюють допит, тривалість і тематику попередніх бесід-опитувань слідчого з допитуваним, які є суто індивідуальними і залежать від багатьох специфічних чинників.

Ключові слова: невербальна інформація, допит, методи пізнання, засоби невербального спілкування, доказова інформація, розслідування, кримінальне провадження.

В статье рассматриваются теоретические вопросы использования невербальной информации при проведении допроса. Определяются факторы, обуславливающие допрос, продолжительность и тематику предварительных бесед-опросов следователя с допрашиваемым, которые являются индивидуальными и зависят от многих специфических факторов.

Ключевые слова: невербальная информация, допрос, методы познания, средства невербального общения, доказательственная информация, расследование, уголовное производство.

This article discusses the theoretical issues of using nonverbal information during interrogation. Identify factors that lead to questioning, duration and subject prior conversations poll investigator of interrogation that are purely individual and can depend on many specific factors.

Key words: non-verbal information, questioning, learning methods, means of nonverbal communication, evidence-based information, investigations and criminal proceedings.

Постановка проблеми. Допит є слідчою (розшуковою) дією, спрямованою на отримання доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [1, с. 118-119]. Допит — одне з найбільш широко поширених слідчих (розшукових) дій. Процесуальною підставою для проведення допиту є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети [1, с. 119].

Провідна роль при проведенні допиту належить вербальній складовій спілкування, тобто результат дії - процесуальна фіксація в протоколі допиту (можливе також використання технічних засобів для фотозйомки, аудіо-відеозапису [1, с. 119]) показань допитуваного про відомі йому обставини, що підлягають встановленню у конкретному кримінальному провадженні.

Стан дослідження проблеми. Питанням дослідження допиту (з боку вербальної сторони спілкування) присвячені роботи Бахіна В.П. [2], Васильєва О.М. [3], Зоріна Г.О. [4], Кертеc І. [5], Коновалової В.О. [6], Образцова В.О. [7], Порубова М.І. [8], Соловійова О.Б. [9; 10] та ін. Виходячи з цього варто приділити увагу менш дослідженим питанням використання невербальної інформації при проведенні допиту.

Метою статті є дослідження можливостей використання невербальної інформації при проведенні допиту та з'ясування особливостей її застосування в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. З криміналістичної точки зору важливо підкреслити, що допит одночасно є засобом збирання, фіксації і перевірки не тільки доказової, але й орієнтуючої інформації, яку слідчий отримує від допитуваної особи за допомогою вербальних і невербальних засобів комунікації. Велику роль невербальна інформація відіграє вже на етапі підготовки до проведення допиту, в процесі вивчення слідчим даних по кримінальному провадженню, відомостей щодо особи допитуваного, особи

потерпілого і ін. В рамках цього попереднього вивчення зовнішніх і внутрішніх складових допитуваного, в тому числі завдяки постійному аналізу його емоційного стану слідчий отримує відомості не тільки про зовнішній, уявний образ допитуваного (який він охоче сам демонструє), а й про його справжній, внутрішній світ (який не завжди легко розпізнати навіть професійному верифікатору [11]).

В залежності від конкретного кримінального провадження відомості про властивості і стани допитуваного, отримані слідчим у ході детального аналізу його вербальної і невербальної поведінки на першому етапі робочої стадії допиту, сприяють миттєвому орієнтуванню слідчого в ситуації і вибору їм оптимальної лінії власної поведінки для досягнення загальної мети допиту та вирішення її окремих чи проміжних завдань.

Тут варто використовувати такі методи пізнання [12], як:

- спостереження (відкрите, приховане);
- розмова (зі всіма учасниками кримінального провадження, зі зміною обстановки);
- експеримент (щодо події злочину; інших обставин, які поки що не мають відношення до події злочину).

Застосування цих методів пізнання сприяє точності діагностики інформаційного стану допитуваного, полегшує встановлення подальшого контакту з ним, допомагає виявити його справжнє відношення до шуканої інформації, створює передумови для ранньої діагностики різних рівнів протидії у встановленні істини, сприяє точності керуючого впливу слідчого на психіку і поведінку допитуваного.

Але не варто розраховувати на те, що внутрішній стан допитуваного легко розпізнати і тим більше дослідити. Отримані дані під час допиту, обумовлюються наступними факторами:

- здатністю слідчого до своєчасної організації власної поведінки та її зовнішньої форми, постійного контролю;
- здатністю слідчого до планомірного і цілеспрямованого вивчення особистості допитуваного до початку проведення допиту на стадії підготовки: збір, фіксація і дослідження відомостей про особу допитуваного;
- здатністю слідчого до планомірного і цілеспрямованого спостереження за допитаним під час допиту для збору, фіксації і дослідження не встановленої та не підтвердженої інформації про нього;
- здатністю слідчого до оцінки та використання вже наявної і встановленої під час допиту інформації про особу допитуваного.

Вивчення криміналістичної літератури та аналіз слідчої практики дозволяють зробити висновок що нерідко конфліктна ситуація під час проведення допиту, супутня процесу розслідування, обумовлена негативними причинами суто суб'єктивного характеру, що детермінують якість та зміст міжособистісних відносин слідчого і допитуваного [5]. З цього випливає рекомендація з приводу постійної уваги і контролю слідчого до проявів власної поведінки. Нормальні взаємини слідчого з допитаним можуть скластися тільки тоді, коли останній буде бачити в слідчому психічно зрівноваженого професіонала, який поважає інтереси оточуючих. Вітик ж (вільне або мимовільне) негативних станів і якостей, нехай навіть і буденного характеру (неохайність, дратівливість, нецензурні вирази тощо), може сформувати глибоке неприйняття особистості слідчого, яке, резонуючи з іншими негативними обставинами, здатне привести до вагомого руйнування комунікаційних відносин між слідчим і допитаним. Рекомендація з приводу контролю за проявами власної поведінки слідчому, незважаючи на її очевидність і поверхневу простоту, досить складна в плані реалізації під час самого допиту. Будь-яка людина

практично не має зворотного зв'язку з невербальними проявами свого тіла, тобто він може тільки уявити себе з боку, свої рухи тіла, міміку обличчя. Але дієвий контроль за власними засобами невербального спілкування можливий на основі:

- розробки цілеспрямованих, спеціальних вправ з використанням зворотного відображення;
- практичного використання та тренування за допомогою спеціальних вправ з використанням зворотного відображення;
- оцінки результатів та надання рекомендацій щодо подальшого вдосконалення спеціальних вправ з використанням зворотного відображення для отримання бажаного результату.

Це не означає, що слідчий завжди повинен прагнути до абсолютного придушення будь-яких своїх невербальних проявів. Ні в якому разі. Слідчий одночасно повинен адекватно реагувати на допитуваного з використанням всього спектра засобів невербального спілкування: жестів, змін форми брів, звуження і розширення очей, рухів губ, щелеп, окремо положень голови, розташування всього тіла, окремо рук, ніг, тулуба і інше, що буде сприяти підтриманню контакту (вербальної і невербальної активності допитуваного).

Наочною ознакою позитивного налагодженого контакту між слідчим і допитуваним є подібність їх манер спілкування та прийнятих ними поз (мізансцена) [13]. У той же час демонстрація «копіювання» виявляється не тільки ознакою тісного взаємного контакту, але й засобом його встановлення і подальшої підтримки. Тому використання і розробка технології підстроювання, що складається у своєрідному копіюванні, приведення у відповідність швидкості, гучності і тону вербальних і невербальних сигналів, як мова, міміка обличчя, пози, жести, допомагають слідчому в своєчасному налагодженні контакту з допитуваним.

Далі під час допиту може бути застосована техніка власне ведення розмови, що складається з використання психологічної закономірності при мимовільному несвідомому наслідуванні, всім змінам пози і загального стану допитуваного в ході узгодженого спілкування-опитування [3]. Змінюючи власні невербальні прояви в напрямку демонстрації відкритості, доброзичливості і інше, слідчий може домогтися відповідних змін і в поведінці та емоційному стані допитуваного як щодо самого слідчого, так і щодо події злочину.

Варто розробити і дослідити стратегічний алгоритм поведінки слідчого, дотримання якого може забезпечити встановлення психологічного контакту в будь-яких ситуаціях допиту. Але занадто різноманітний, індивідуальний і ситуативний комплекс психологічних умов, причин і впливів, центрів їх перетину, і вимагає проведення комплексу робіт щоб звести їх в універсальний алгоритм. Також більш конструктивним видається володіння слідчим цілим арсеналом психологічних методів, прийомів і правил та саме на їх основі оцінки ситуації, що складається під час допиту і обирати з них потрібні та ефективні для даного етапу допиту.

У будь-якій ситуації, що складається, при проведенні допиту, обов'язковим правилом роботи слідчого є діяльність по діагностуванню інформаційного стану допитуваного щодо самого себе, оточуючого і головне, події злочину. Результат вирішення питання про достовірність або недостовірність показань допитуваного, про знання або незнання ним істотних для справи даних докорінно визначає характер слідчої активності при проведенні допиту, робить вплив на загальну орієнтацію слідчого в конкретній ситуації розслідування, формує оцінку рівня її визначеності або, навпаки невизначеності.

При цьому невизначеність ситуації сприяє збільшенню ступеня тактичного ризику в роботі слідчого, що, безумовно, є фактором негативного характеру, оскільки збільшує

ймовірність вчинення слідчим помилкових, неадекватних дій, прийняття хибних рішень і як результат, настання несприятливих наслідків. Тому виникає закономірна необхідність вироблення рекомендацій щодо проведення подібної оцінки інформаційного стану допитуваної особи, в тому числі і на основі аналізу зовнішніх проявів допитуваного, таких як міміка, пантоміміка, мова, мізансцена.

Закономірність невербального прояву сигналів інформаційного стану допитуваного обумовлена тим, що, якщо особа приховує свій справжній інформаційний стан, придумавши для цього історію, спотворюючи або замовчуючи наявні у нього дані, вона змушена постійно контролювати свою зовнішню поведінку, а в необхідних випадках коректувати свою розповідь з плином часу, в зв'язку з цим ситуація спілкування-опитування зі слідчим для такого допитуваного завжди стресова, що у відповідності з теорією стресу знаходить зовнішнє емоційне вираження в поведінці й мові [14].

Звідси випливає, що допиту повинна передувати досить тривала бесіда слідчого з допитуваним на різні теми, тактичною метою якої і є встановлення нормальної звичайної поведінки, особливостей вербальної комунікації, емоційних проявів при розмовах на буденні теми, що не стосуються безпосередньо предмета допиту. Можна також проекспериментувати і провести спеціальний допит, завданням якого є не встановлення відомостей, що стосуються події злочину, а як раз з'ясування даних, що характеризують особу допитуваного, зокрема звичних варіантів його вербальної і невербальної комунікації. Тривалість і тематика таких бесід визначаються суто індивідуально і можуть залежати від багатьох факторів:

- ступеня інтелектуального розвитку допитуваного;
- ступеня інтелектуального розвитку слідчого;
- ступеня емоційного стану допитуваного;
- ступеня емоційного стану слідчого;
- дослідження слідчим особистості допитуваного;
- психологічного контакту між слідчим і допитуваним;
- процесуального становища допитуваного до предмета допиту;
- інше.

У той же час корисно було б виділити і типові, найбільш інформативні теми попередніх бесід-опитувань в залежності від особи допитуваного і категорії кримінального провадження, що розслідується.

Аналізу та синтезу повинні підлягати не тільки поточний і звичайний стан допитуваного, а і відповідність вербальних і невербальних сигналів допитуваного. Характерною ознакою обману з боку допитуваного є неузгодженість, дисгармонія, некоргерентність вербальної і невербальної складової інформаційного спілкування. Це зумовлено внутрішньою боротьбою, внутрішньою напругою людини з приводу конструювання та дачі ним неправдивих показань і його нездатністю у зв'язку з цим контролювати всі прояви своєї поведінки.

Спроби ж приховати допитуваним ті свої невербальні прояви, які видають його справжнє ставлення до шуканої інформації, зводяться до певних напрямів його діяльності:

1. На базі наявних стереотипів поведінки особа умисно, щоб не проявляти свою зацікавленість у ході провадження та одночасно викликати до себе жалість, переконали у своїй непричетності до злочину, приховують справжній переживання, симулюють емоції та почуття, котрих в них немає за допомогою міміки, жестів, ін. Оскільки при цьому відтворення надуманою нереальною конструкції пов'язане з необхідністю адекватного відтворення тих емоційних переживань, які в дійсності повинен відчувати допитуваний відповідно до обраної версії, даний спосіб поведінки

є досить складним для реалізації, так як вимагає спеціальної підготовки і певною мірою артистизму й розвинутого таланту, чим володіють далеко не всі допитувані.

2. Мінімізація власних поведінкових актів. Вимагає певної попередньої підготовки, що має на меті сформувані в підсвідомості програми заборонених проявів поведінкових актів. Спроби ж тотального контролю за невербальними проявами ведуть до неприродної скруті в поведінці і можуть бути розпізнані слідчим.

Особливої уваги до себе з боку слідчого вимагає той факт, що інтенсивність прояву зовнішніх ознак нещирості вимагає певної стимуляції з боку слідчого. Загальне місце в більшості досліджень, присвячених проблемам виявлення та викриття неправдивих показань, є пропонувані в тій чи іншій формі рекомендації психологічного тиску на допитуваного, мета яких полягає в подоланні його внутрішніх захисних бар'єрів, що приховують шукану інформацію. В основі цих прийомів лежить вмиле і цілеспрямоване маневрування слідчим наявними в його розпорядженні відомостями та інформаційними можливостями. Невербальна інформація при цьому може грати двояку роль, з одного боку, як засіб інформування слідчого про стан допитуваного, з іншого - як засіб здійснення впливу на нього, але в більшості випадків грає і ту і іншу роль одночасно. Одним із способів подолання неправдивих показань з боку допитуваного є цілеспрямований вплив на центр приховуваної інформації шляхом використання спеціально підібраних вербальних і невербальних засобів (слів, питань, міміки обличчя, жестів і т.п.).

Слідчому під час допиту також доводиться стикатися зі станом повного самоконтролю, напруженості допитуваного, його образного суперництва зі слідчим. Зовні це практично завжди виражається у прийнятті допитуваним закритих поз (зчеплені пальці, згортання тулуба, схрещені на грудях руки, схрещення на животі рук, закидання ноги на ногу, ін.), явній напрузі м'язів шиїно-плечового поясу, рук, стегон, прагненням не зустрічатися зі слідчим поглядом або, навпаки, дивитися тільки в очі, інше [14]. Подолання цієї ситуації - процес творчий, обумовлений цілеспрямованою діяльністю слідчого на демонстрацію позитивного ставлення до отриманих показань, зміною предмету розмови, розосередженням уваги на предметах, не пов'язаних з розслідуваним злочинном. Важливу роль може зіграти і вплив на невербальні прояви закритості допитуваного шляхом непомітного додання його позі більш відкритого характеру. Щоб допитуваний розімкнув руки можна запропонувати йому сигарету, склянку води, будь-який документ для вивчення, інше. Положення ніг і всього корпусу можна змінити, запропонувавши допитуваному пересісти на інший стілець або підійти до слідчого для вивчення якогось документа.

Ще одним прийомом надання правомірного психологічного впливу на допитуваного є просторова організація спілкування між ним і слідчим, яка ґрунтується на врахуванні просторової близькості і розташуванні сторін при спілкуванні, так званої мізансцени. Об'єктивно на практиці вибір слідчим просторової форми спілкування задається швидше умовами його роботи і обстановкою кабінету, ніж його бажанням. Мабуть, тому до даного аспекту організації спілкування при допиті слідчі ставляться формально, а часто і зовсім не надають йому ніякого значення. Але на нього треба звертати увагу і прилаштовувати його відповідно до спланованого допиту.

В просторовій організації спілкування слідчий зберігає за собою пріоритетне становище, ініціативу зміни просторової організації спілкування, обираючи її зі своїм тактичним задумом. У випадку ж, коли слідчий проводить допит не в себе в кабінеті, а в іншому місці, наприклад, в кабінеті посадової особи, він потрапляє в несприятливу з психологічної точки зору ситуацію, оскільки в цьому випадку допитуваний зберігає за собою зовнішні ознаки статутної переваги, що може впливати на хід і результати допиту.

Виходячи з цих міркувань, яким би високим статусом не володіла особа, допитувати його слід все ж у власному кабінеті або спеціально пристосованому, обладнаному місці.

Реалізація прийому вторгнення в чужу психологічну зону найбільш продуктивна на стадії питання-відповіді і може здійснюватися в наступних варіантах поведінки слідчого:

- поступове, неявне вторгнення в особисту зону, здійснюване на тлі і як би поза контекстом з рештою діяльністю. Це призводить до поступового наростання негативних емоцій, пережитих допитуваним;

- несподіване вторгнення в особисту зону допитуваного, приурочене безпосередньо до пред'явлення якої-небудь емоційно значимої інформації;

- поступове, неявне вторгнення в особисту зону, що поступово змінюється несподіваним вторгненням в особисту зону допитуваного;

- несподіване вторгнення в особисту зону допитуваного, що поступово змінюється на поступове, неявне вторгнення в особисту зону.

У будь-якому випадку при всіх варіантах реалізації розглянутий прийом повинен поєднуватися з іншими формами впливу слідчого на допитуваного.

Висновки. Проведений аналіз дозволив зробити висновок, що відомості про властивості і стани допитуваного, отримані слідчим у ході детального аналізу його вербальної і невербальної поведінки на різних етапах допиту, сприяють миттєвому орієнтуванню слідчого в ситуації і вибору їм оптимальної лінії власної поведінки для досягнення загальної мети допиту і вирішення окремих та проміжних завдань розслідування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». — Х.: Одіссей, 2012. — 360 с.

2. Бахин В. П. Допрос на предварительном следствии : Уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы / В. П. Бахин и др. — Алматы: Орк., 1999. — 208 с.

3. Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева — М. : Юрид. лит., 1970. — 208 с.

4. Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса / Г. А. Зорин. — М., 2001. — 320 с.

5. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / И. Кертэс. — М. : Юрид. лит., 1965. — 168 с.

6. Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. — Х.: Консум, 1999. — 156 с.

7. Образцов В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии / В. А. Образцов, С. Н. Богомолов — М., 2003. — 522 с.

8. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии : учеб. пособие / Н. И. Порубов. — М.: Бек, 1998. — 208 с.

9. Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе / А. Б. Соловьев. — М. : Юрид. лит., 1981. — 104 с.

10. Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии: Метод. пособие / А. Б. Соловьев. — М.: Юрлитинформ, 2001. — 136 с.

11. Экман П. Психология эмоций [Emotions Revealed : Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. — СПб.: Питер, 2010. — 336 с.

12. Справочник следователя / Авт.-сост. У. А. Усманов. — М.: ПРИОР, 2000. — 256 с.

13. Фрай О. Ложь : три способа выявления / О. Фрай. — СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. — 450 с.

14. Психология делового общения : учеб. пособие / Г. В. Бороздина. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 224 с.